

ӘБУ ХАМИД ӘЛ-ҒАЗАЛИ ІЛІМІНДЕГІ «АҚЫЛ» МЕН «КӘШФ» МӘСЕЛЕСІ

Сандыбаев Жалгас Садуахасович

Философия ғылымдарының кандидаты,
Maksut Narikbayev University Ислам және қазақ құқығы орталығы
Астана қ., Қазақстан

مسألة «العقل» و «الكشف» في تعاليم أبو حامد الغزالي

сандыбаев жалгас садухасович

مرشح العلوم الفلسفية
جامعة ماكسوت ناريكباييف – مركز الدراسات الإسلامية والقانون الكازاخي
أستانا، كازاخستان

THE PROBLEM OF THE «MIND « AND « KASHF « IN THE TEACHINGS OF ABU HAMIDA AL-GHAZALI

Sandybaev Zhalgas Saduakhasovich

Candidate of Philosophical Sciences,
Maksut Narikbayev University Center of Islamic and Kazakh Law
Astana, Kazakhstan

ПРОБЛЕМА «РАЗУМА» И «КАШФА» В УЧЕНИИ АБУ ХАМИДА АЛЬ-ГАЗАЛИ

Сандыбаев Жалгас Садуахасович

Кандидат философских наук,
Maksut Narikbayev University Центр исламского и казахского права
г. Астана, Казахстан

Аңдатпа. Мақалада ортағасырлық мұсылман ойшылы Әбу Хамид әл-Ғазалидің ғылым мен танымның қайнар көзі туралы көзқарасы талданады. Ғазали ислам әлеміне, әсіресе сопылық дәстүрге үлкен ықпал еткен тұлға ретінде қарастырылады. Ол сопылықты ақиқатқа жету жолы ретінде бақылап, оны шынайы ықылас және тақуалықпен байланыстырды.

Ғазали білімнің қайнар көзі ретінде алдымен Құран мен хадисті мойындады. Сонымен қатар ол ақыл мен түйсіктің шектеулі екенін атап өтіп, шынайы білімге жету үшін «кәшф» (аян, жүрекке салынатын нұр) әдісін ерекше бағалады. Ғазали философияның тек ақылға сүйенетін бағытын сынға алып, мутакаллимдер мен кейбір сопылардың да шектен шығуын атап көрсетті. Ол білімді тек ақылмен ғана өлшеуге болмайтынын, керісінше, ақыл мен уахидің (Құдайдан түскен аян) үйлесуі маңызды екенін дәлелдеді.

Ойшылдың бұл көзқарасы оның замандастары арасында түрлі пікірталас тудырды. Кейбіреулер оны адасты деп айыптаса, көпшілігі оны ислам ғылымының беделді өкілі ретінде танып, «Хужжатул-Ислам» (Исламның дәлелі) атағын берді. Мақалада осы мәселелер жан-жақты қарастырылып, Ғазалидің танымдық әдіснамасының ерекшелігі көрсетіледі.

Түйін сөздер: мұсылман ойшылы, Әбу Хамид әл-Ғазали, ғылым, таным, Құран, сопылық, ислам, мутакаллим, кәшф, ақыл, Алла.

المُلخَص: تتناول هذه المقالة آراء المفكر المسلم في العصور الوسطى، هو أبو حامد الغزالي، حول مصادر العلم والمعرفة. يُنظر إلى الغزالي كشخصية كان لها تأثير كبير على العالم الإسلامي، وخاصة على التقليد الصوفي. وقد اعتبر التصوف طريقاً للوصول إلى الحقيقة، وربطه بالإخلاص الصادق والتقوى.

اعترف الغزالي بالقرآن والحديث كمصدر أساسي للمعرفة. كما أشار إلى محدودية العقل والإدراك الحسي، مما دفعه إلى إبراز أهمية منهج «الكشف» (الإلهام والثور الذي يُلقى في القلب) كوسيلة للوصول إلى المعرفة الحقيقية. وقد انتقد الاتجاه الفلسفي الذي يعتمد فقط على العقل، كما سلط الضوء على بعض التجاوزات التي وقع فيها المتكلمون وبعض الصوفية. وأكد أن المعرفة لا يمكن أن تُقاس بالعقل وحده، بل أن التكامل بين العقل والوحي (الإلهام الإلهي) هو الأساس للوصول إلى الحقيقة.

أثارت آراء الغزالي هذه جدلاً واسعاً بين معاصريه، فبينما اتهمه بعضهم بالضلال، اعتبره الكثيرون من أبرز علماء الإسلام وأطلقوا عليه لقب «حجة الإسلام». تستعرض في هذه المقالة القضايا بشكل معمق، وتوضح ملامح المنهج المعرفي للغزالي.

كلمات المفتاحية: مفكر مسلم، أبو حامد الغزالي، العلم، المعرفة، القرآن، التصوف، الإسلام، المتكلمون، الكشف، العقل، الله.

Abstract. The medieval thinker Abu Hamid al-Ghazali had a profound influence on the Islamic world, particularly on the Sufi tradition. Sufism was one of his main subjects of study, and it is through it that Ghazali became known as a prominent Muslim theologian. However, views on Sufism remain divided: some consider it an essential part of Islam, while others see it as an alien element. Ghazali emphasized that true Sufism consists of sincerity, piety, and purity of heart, while hypocrisy and ostentatious religiosity are alien to Islam.

One of the main questions of philosophy is the definition of sources of knowledge and methods of its verification. Ghazali criticized blind imitation, doubted the abilities of the mind alone or sensory perception, which led to the truth. According to this tradition, true knowledge is based on Divine revelation (wahi), as well as on «kashf» – the achievements of comprehension of truth, accessible to spiritually purified people. In his teachings, he spoke out against the extremes of philosophers, mutakallims and some Sufis who denied the importance of reason or, on the contrary, condemned only it. Ghazali became an authority in Islamic science and received the honorary title of «Proof of Islam» (Hujjat al-Islam).

Key words: muslim thinker, Abu Hamid al-Ghazali, science, knowledge, Koran, Sufism, Islam, mutakallim, kashf, mind, Allah.

Аннотация. Средневековый мыслитель Абу Хамид аль-Газали оказал огромное влияние на исламский мир, особенно на суфийскую традицию. Суфизм был одним из главных тем его исследований, и благодаря ему Газали получил такие тенденции, как выдающийся мусульманский теолог. Однако взгляды на суфизм разделились: одни считают его поворотной частью ислама, другие – чуждым элементом. Газали подчеркивал, что истинный суфизм – это искренность, богобоязненность и чистосердечие, тогда как лицемерие и показная набожность чужды исламу.

Одним из главных вопросов философии является определение источников знаний и методов их проверки. Газали критиковал слепое подражание, сомневался в способностях лишь одного разума или чувственного восприятия, которые привели к истине. Согласно этой традиции, истинное знание основано на Божественном откровении (вахи), а также на «кашфе» – достижениях постижения истины, доступном духовно очищенным людям. В своих учениях он выступал против крайностей философов, мутакаллимов и некоторых суфиев, которые отрицали значение разума или, напротив, осуждали только его. Газали стал авторитетом в исламской науке и получил почетное звание «Доказательство ислама» (Худжжат аль-Ислам).

Ключевые слова: мусульманский мыслитель, Абу Хамид аль-Газали, наука, знание, Коран, суфизм, ислам, мутакаллим, кашф, разум, Аллах.

Кіріспе

Орта ғасыр ойшылы Әбу Хамид Ғазалидің ислам әлеміне, соның ішінде сопылық мектебіне де тигізген әсері орасан зор. Сондай-ақ сопылық Ғазали зерттеулерінің негізгі нысаны болды. Мұсылман теолог ойшылы сопылықтың арқасында танылып, тиесілі мәртебеден орын алды десек артық айтқан болмаймыз. Себебі араб-мұсылман философиясына, ахлақ ілімі мен әдебиет өнеріне де айтарлықтай ықпал жасап, өз үлесін қосқан да – осы сопылық.

Солай болғанымен бірқатар ғалымдар сопылықты ислам іргесінен алып қашты, яғни сопылық дегеніміз ислам дініне жат дүние деген пікірді ұстанғаны мәлім. Екінші топтағы ғалымдар керісінше сопылықтың исламмен тікелей қатынасының бар екенін дәлелдеумен әлек. Расында да, «сопылық» сөзі арнайы Құранда не сүннетте кездеспейді. Ешбір Құран аятында немесе сахабалардың риуаятында «сопылық – қатты құпталған ізгілік», яки «сопылық тыйым – салынған

мәкруһ» деген нақты дерек жоқ (Мағния, 1993:499). Алайда Алла және оның елшісі адамдарды тақуалыққа, шын сөйлеуге, ықыласты болуға шақырған. Ислам діні екіжүзділіктен, көзбояушылық пен қиянат жасаудан сақтандырады. Сол себепті шындық пен ықыластың өлшеміне сай келген нәрселер ислам дінінде құпталады да, ал көзбояушылық пен екіжүзділікке лайық жайттар қатты сөгіске ұшырайды. Бәлкім, сопылықты құптаушы ғалымдар осы өлшемді негізге ала отырып оны дәлелдеген болар.

Имам Ғазалидің адамдарға көрсеткен сопылығы – дұрыс және ақиқат тақуалық, махаббат пен ықылас. Екіжүзділер мен көзбояушылардың жасаған сопылығы болса ойдан құрастырылған және басқаларды адастыру ғана (Есім, 1994:93). Осылайша ислам дінінде сопылықты бар деген пікірді ұстанушылар мен оны жоққа шығарған кісілердің арасындағы жанжалдың келісімін табуға болатын сияқты. Себебі кімде-кім сопылық исламының бір бөлігі деген пікірді ұстанған бол-

са, онда ол адам сопылықты ықыласпен ұстанғандарды көрген. Ал енді сопылық ислам дүниесіне жат деген ойды құптаушы адам болса, ол адам залымдар мен көзбояушылардың куәгері болған. Бір сопылық жайында екі жақтың адамдары екі түрлі пікірді ұстануы да осыдан болуы мүмкін.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері: «ақыл» мен «кәшф» – бүгінге дейін өзектілігін жоғалтпаған мәселелердің бірі. Әсіресе ғылым мен нанотехнология қарқынды дамыған жаһандану кезеңінде күнделікті әлеуметтік, діни-саяси өмірде ақыл мен дін немесе «кәшф» мәселелерінің маңызы артып отыр. Осы орайда Ғазалидің таным философиясындағы ақыл мен «кәшфтің» арақатынасын зерделеу – заман талабы. Ғылыми мақаланың мақсатына сәйкес мынадай міндеттер алға қойылды:

– «Худжату әл-Ислам» атанған ғалымның пікіріне сәйкес білімнің ақиқатына жету үшін ақыл мен түйсіктің шамасы мен құдіретін анықтау.

– Ғалым алға тартатын ақыл мен «кәшф» айырмасы концепциясына компаративистикалық талдау жасау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы: Мақалада Ғазалидің білімнің қайнар көзі ретінде алдымен Құран мен хадисті мойындағаны кейін ақыл мен түйсіктің шектеулі екенін атап өтіп, шынайы білімге жету үшін «кәшф» (аян, жүрекке салынатын нұр) әдісінің ерекшелігі айтылады. Сондықтан да зерттеуде теологиялық және герменевтикалық, компаративистикалық және сипаттау, саралау секілді ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылады.

Негізгі бөлім

Бұрынғы және кейінгі ойшылдардың арасында адамзат білімінің қайнар көзі мен оның себептері турасында та-

усылмас дау жалғасып келген. Бұл даудың мақсаты – адам пікірінің дұрыс немесе қате екенін айқындайтын таразы өлшемін белгілеу, яғни кез келген ғалымның айтқан пікірінің, ашқан жаңалығының осы өлшемге салу арқылы оның дұрыс-бұрыстығын білу. Айтылған пікірдің қаншалықты шындықпен жанасатынын айқындайтын ортақ таразыны белгілеу. Қандай да болмасын ойды осы ортақ білімнің бастауымен салыстырып зерттеудің арқасында ғалымдардың арасындағы дау-жанжалды болдырмау, оның алдын алу мүмкіндігі туады. Себебі егер күллі ғалым кез келген нәрседе сүйенетін білімнің ортақ қайнар көзінің не екенін өзара келісіп, белгілеген болса онда біраз мәселенің түйіні шешілер еді. Ғалымдар күллі пікірді осы ортақ білім өлшемінің таразысына салып, кейін жаңа пікір білім таразысына теріс келсе, онда пікірді қате деп терістеп, ал енді айтылған ой ортақ білімнің (қайнар көздің) өлшеміне сәйкес келсе, онда бұл жаңалық немесе пікір күллі ғалымдардың алдында дұрыс деп құпталады.

Имам Ғазали үшін осындай пікірлердің қате-дұрыстығын айқындайтын өлшем не нәрсе болды, яғни ғұлама үшін күллі нәрсені өлшеп көретін білімнің қайнар көзі не? Бұл мәселеге қатысты оның ой-пікірі басқа ойшылдар мен мутакаллимдерден ерекшеленді ме? Әрине, Ғазали үшін ғылымның әуелгі қайнар көзі Құран мен хадис болғанына дау жоқ (әл-Ғазали, 1996:147). Бірақ біздің зерттеп отырған қайнар көзіміз – жалпы ғылым мен ғалым атауына ортақ болған білімнің қайнар көзі.

Имам Ғазали көп нәрсеге шек келтірген, әсіресе соқыр еліктеуге қарсы болған. Әбу Хамид Ғазали философтардың пікіріне, мутакаллимдер мен кейбір сопылардың ұстанған жолына

және батыния ағымының сенімдеріне келіспеді. Ойшылдың пікірінше, бұлардың барлығы түйсік пен ақылға сүйенеді (Мужәһид, 1995:71). Олардың наным бойынша адам үшін ең әділ және дұрыс білім алудың құралы – ақыл мен түйсік (сезім мүшелері). Имамның пайымынша, бұл екеуі (ақыл мен түйсік) бірінің айтқанын екіншісі теріске шығарады. Мысалы, көз ақиқатында көлемі үлкен жұлдызды шағын динардың көлеміндей етіп қана көреді. Ал ақыл болса оны жерден үлкен етіп елестетеді. Демек, бұл екі білім құралының бірі өтірік айтып отыр. Ендеше, бұл екеуінің біріне сенуге болмайды деді ойшыл.

Кейін, жаратушы Алла шын ықыласты болған Ғазалидің жүрегіне нұр салды, көз жанарына ақиқат берді. Ол кісінің ақылы да, зейіні де ақиқаттан нәр алды. Нәтижеде, Ғазали ақыл теріске шығармаған нәрселерді көз және сыртқы түйсіктер дұрыс көреді, мысалы, көздің тау-тасты немесе ағашты көргені сияқты. Ал көз көріп, бірақ ақыл растамаған нәрселерді көз өтірік көреді, мысалы, жұлдызды бір динардың көлеміндей етіп көру деген тоқтамға келеді (Мотахарри, 2004:101).

Сондай-ақ ғалым-теолог ақыл (Алладан келген) уахидың айтқан нәрсесін растайды деп сенуі арқылы өзі үшін білімнің себептерін айқындады. Түйсік –білімнің қайнар бастауы, бірақ барлық кезде емес. Егер барлық кезде ақылға емес тек түйсікке сүйенетін болсақ, онда бұл дегеніміз ғылымның түбіне балта шапқанмен тең. Сол сияқты ақыл да – белгілі орындарда білімнің бастауы. Егер барлық кезде басшылыққа тек ақыл алынып отырса, онда уахидің және діннің де көптеген ақиқаты аяқ асты болады деп өз ойын қорытты. Сондықтан да Ғазали күллі уақытта тек ақылға сенетін фило-

софтарды айыптады. Олардың кемшілігін табуға тырысып бақты: «Әрине, діни философияға қарағанда философия құрылымы бір текті емес. Философия тек Аристотельдің ілімінен ғана емес Платон, одан кейінгі Плотин және т.б. сол сияқты көптеген ойшылдың пікірінен құралады. Имам Ғазали философияның осындай қайшылығын айта келіп, грек ойшылы Аристотельдің де кемшілігін көрсетеді» (Сагадеев, 1973:203).

Ғалым философтарға сын айтумен қатар бұл ғылымның түріне де өзінің үлесін қосқаны мәлім. Мысалы, мантик (логика) алаңында қалдырған еңбегінің бірі – «Мақасуд әл-фәлсәфа». Мұның бірінші бөлімінде Аристотельдің логикасына талдау жасайды. Сол салаға қатысты жазған «Михаққ ән-назар фи әл-мантик» еңбегінде классик, логикадағы силлогизм мен танымның ерекшеліктерін баяндайды. Мұнда ол мантик ілімін басқа білім үшін таным құралы ретінде қызмет атқаратынын түсіндіреді және логиканың фикһ үшін де белгілі дәрежеде өлшем болатынын алға тартады. Сөйтіп, ол Ибн Синадан кейін логикаға басқа пішін беріп, оны діни білім үшін құрал ретінде көрсете білген классик атанды. Әл-Ғазалидің бұл бастамасын Фахреддин әр-Рази жалғастырады (әл-Ғазали, 1996:78).

Әл-Ғазалидің «Мизан әл-‘амәл» (Амалдар өлшемі) атты еңбегіне кіріспе жазған Сүлеймен Дүния өз сөзінде: «Әл-Ғазали өз еңбектерінде философтардың кейбір пікірін жатсынбаған», – деген. Расында да, әл-Ғазали философияға сын көзбен қарағанымен дін өкілдерінің философияға ынталы түрде қызығуларына түрткі болғанына дау жоқ. Әсіресе сүнниттік ғалымдар тарапынан өте қарқынды түрде зерттеу қолға алынған. Әл-Ғазали философияны сынап, оған қарсы бола отырып, философияға зор қы-

змет көрсеткен деп жазады Машани (Машани, 1994:89).

Сол сияқты ғалым-теолог мутакаллимдерді де сынға алып, сопылардың да бір тобына шағым айтты.

Мутакаллимдер – исламдағы «Кәлам» ағымының өкілдері. Мутакаллимдер де перипатетик ойшылдары сияқты рационалды дәлелдерге сүйенуді дұрыс көреді, бірақ философтар мутакаллимдердің философиясын «дәлелдеу даналығы» емес, «диалектикалық даналық» деп таниды (Сагадеев, 1973:91). Сондай-ақ мутакаллим философқа қарағанда өзін исламды қорғау үшін «міндеттелген философ» деп есептейді. Философ алдын ала қандай пікірді дәлелдеу керектігін білмей алдындағы мақсаты әуелі белгісіз болып, кейін анықталуы керек болған мәселеге байланысты көздеулі мақсаты белгілі болса, мутакаллимнің мақсаты әуел бастан анық, ол – дінді қорғау (Сандыбаев, 2021:23).

Ғазалидің сопыларға сын айту себептерінің бірі, сопылар ақыл мен түйсікті пайдаланбай өздерін белгілі жағдайда ақыл мен түйсікке теріс келетін жайттардың куәгері боламыз деп сенді. Сөйтіп, ол ақиқатты тану үшін ақылдың маңызын жоққа шығармады және уахиге де өз үлесін беріп, оған сенімін білдірді. Уахи саналы ақылдың арқасында адамды дұрыс және тура жолға алып барады. Ақыл – уахидің тәлімі мен үкімдерін зерттеп үйрететін құрал деді Ғазали (Сандыбаев, 2025:82).

Орта ғасыр ойшылы ақылды күллі ақиқаттың шешуші кілті, тіпті уахидың да шындығымен сырын ашатын аспап деп сенетін адамдардың пікіріне қосылмады. Кейбір кісілер Ғазали жайында: «Ғазали өз ақылын өзі теріске шығарады. Ол батинилер мен философтарды сынға алған кезде үнемі ақыл логикасына сүй-

ене отырып дәлел келтіретінін байқамайды. Сөйтіп отырып ақылды теріске шығарады», – деп қате пікір айтады. Бұл пікірді қате деуімізге негіз, Ғазали жалпы ақыл атауына қарсы емес, бәлкім, білім алып ақиқатты танудың жалғыз құралы – ақыл деген пікірді ұстанған адамдарды ғана құптамайды. Ол кісі философияға қарсы болған кезінде тек «барлық нәрсені ақылмен шешеді, ақылға сүйенеді» деген ғылымға ғана қарсы шыққан болатын (Сандыбаев, 2021:102).

Әбу Хамид әл-Ғазали үшін уахиден соң білімнің келесі әрі маңызды құралы – «кәшф». Араб тілінде «кәшф» сөзі (ашу, аян беру, тап болу) деген ұғымдарды білдіреді. Бұл қасиетке ие болу үшін адамға түйсік пен ақыл жеткіліксіз. Бұл екеуі бар болғаны «кәшф» үшін кіріспе және әзірлік қана саналады. Имамның айттып отырған «кәшфі» – көптеген білімнің кілті, бірақ бұл сөздің ұғымы күнделікті арабтардың «кәшф» сөзін естіген уақытта түсінетін ұғымынан да ауқымдырақ. Бұлай дейтініміз адамдар әуелі кез келген нәрсені естіген кезде тек өздері көрген-білген нәрселерді ғана ойлаумен шектеледі. Одан әрісін елестетуге шамалары жетпейді. Өзгеден көргенге және өзі сезгенді біліп қана қойып бұдан әріге аса алмайды. Адам көрмеген, басынан кешірмеген нәрселерге үнемі күмәнмен қарайды.

Соның салдары болар Ғазалидің айтқан «кәшф» ұғымына қатысты көптеген сын да айтылды, айып та тағылды. Бұлардың бірі оны адасушы, ойдан құрастырушы деп айыптаса, өзінің замандастары Ғазали діннен шықты деп қол қойды. Алайда ғалымдардың басым бөлігі Ғазалиді ғылымды нақтылайтын, дәйектейтін нағыз имам (көшбасшы), ахлақ пен дін мәселелерінде мұсылмандар үшін исламның дәлелі деп таныды. Нәтижеде имам

Ғазали «Худжату исләм» (Исламның дәлелі) деген есіммен аталды. Ғалымды қорғаштап, көп күшін жұмсаған ойшылдардың бірі – «Кітаптар» еңбегінің авторы, танымал иран философы, Мұхамед ибн Ибраһим әш-Ширази. Ғазалидің тұлғасы өскен сайын оның төңірегіндегі тартыстар да, оның жазған еңбектері де ғалымдар мен шәкірттердің арасында кеңінен етек алды (әл-Бухари, 1998:57).

Сонымен, ислам ғұламасы білімнің маңызды көзі «кәшф» деп нені айтты? Не үшін Ғазали осы ұғымның арқасында сопылардың санатынан саналды? Әлде «кәшф» дегеніміз «пәленше ұлы түгенше былай деп айтты» деген сияқты Алла мен адамның арасындағы болған байланыс, Алланың айтуымен келген хабар ма, бәлкім, Ғазалидің «кәшф» дегені Әбу Язид әл-Бастамиге қатысты айтылған «адамның Алламен бірігу» құбылысы ма, яки болмаса Хәлләждің айтқан «Алланың адаммен және күллі мақұлқатпен біріккен сәті» ме?

Ислам ғалымының айтуынша, «кәшф» дегені – адам жүрегіне Алла тарапынан салынған нұр, бірақ бұл нұрды өзіміз білетін нұрға ұқсатпауымыз қажет. Әйтпесе «кәшфтің» нұрын күнделікті нұрмен шатастырып алуымыз мүмкін. Мысалы, суды су арқылы айтып түсіндірген сияқты «кәшфті» нұр арқылы түсіндіру дегеніміз нұрды «кәшф» арқылы түсіндіргенмен тең.

Жоғарыда «кәшф» сөзінің араб тіліндегі мағыналарын айтып кеткен едік, енді «кәшф» сөзінің келесі бір мағынасы – (жасырын тұрған нәрсенің бетіндегі жабуын алу, ашу) деген сөз.

Сопылардың айтуынша, сопылықтағы «кәшфті» тек оны басынан кешірген адам ғана түсінеді, басқа адам білмейді. Ғазалидің айтқан «кәшф» мен «нұр» деген сөздері – адамның өзі көрген

және сезіп тұрған нәрсесін ізгі жүректің оны құптауы, оған куәгер болуы. Ол нәрсені көріп және сезіп тұрған зат – айқын көз немесе анық көз «а'йнуль иақин». Ал енді жаман жүректің берген куәлігі мен растауы арсыз, пасық адамның берген куәлігімен тең. Мұндай адамның берген куәлік сөзін, пікірін негізге алмайды, теріске шығарады (Үлкен, 1967:117).

Бұл жерде мынадай заңды сұрақ туындайды: күмән мен күнәға душар болған күнәһар жүрек осы сияқты ақиқатты көруі мүмкін бе? Ол үшін жүрек жамандықтың алдан да, арттан да жолын жауып тастайтын ғылымға ие болуы қажет пе? Мұндай сұрақтарға кесіп жауап беру өте қиын, бірақ біздің анық білетініміз жүрек «кәшф» қалпына әзір болған кезде бұл құбылыстың орындалуы, заттарды тануы қиынға соқпайды. Ал ақыл болса, «кәшфтен» ешқандай қиындық көрмейді, себебі жүрек өзі көрген, білген нәрсесін анықтап (растап) немесе терістеп отырады. Ізгі жүрек дыбысты дұрыс жеткізетін радио сияқты. Радио тыңдаушының құлағына айтылған сөздер мен сөйлемдерді, дыбыстарды жеткізуші ғана. Радио – дыбысты өзгертпей сол қалпында беріп отыратын құрал немесе суретке түсіргіш құралын алайық. Бұл құрал атыраптағы табиғат көрінісін көріп тұрған бейнесінде түсіреді. Демек, радионың суретке түсіргіш құралының бізге жеткізген мәліметтері мен бейнелері сол қалпында дұрыс жетеді. Яки болмаса бұл құрал-аспаптардың ақауы болса, онда бізге жеткен мәліметтерде де кемшілік бар. Дәл сол сияқты таза, пәк адам да белгілі оқиғаны, құбылысты, хабарды көріп, біліп тұрған қалпында жеткізуі әбден мүмкін (Мағния, 1993:325).

Расында да, әл-Ғазали «Китаб әл-махабба уаш-ауқ уар-риза» (Махаббат, құштарлық және ризашылық) атты трактат

тында егер махаббат танымы тек бес сезім мүшесімен ғана шектелер болса, Алла тағала бес сезім мүшесімен танылмайтын заттарды көрсетуі лазым болар еді деген пікірін паш етеді (Сандыбаев, 2021:78).

Жүрек көзі сыртқы көзден артық. Сол сияқты ақыл арқылы танылған көркем мағыналар көзбен көретін сыртқы бейнелердің сұлулығынан жоғары. Таныммен келген жүректегі ләззат, көзбен көріп, туған ләззаттан толық әрі кемел екеніне күмән жоқ, адамдарға дұрыс ақыл мен болмыста бұған деген тартылыс басым келеді. Бұл кезде адамның негізгі болмысы мен оған тән ақыл, нұр, жүрек, рух сияқты қасиеттермен берілетін алтыншы сезім мүшесі жоқ саналарды деген пікірді алға тартқан.

Қорытынды

Енді қорыта келе Ғазалидің ғылым алатын негізгі аспабының бірі болған «кәшфті» қазақшалап айтар болсақ, «жүреппен көру, жүрек пердесінің ашылуы» десек болады. Имам Әли ибн Әбу Толиб айтқандай: Егер менің көз пердем көтерілсе де иманым бұдан әрі аспайды... яғни бұл кісінің Аллаға деген иманының кәмілдігі сонша оның бұдан артық толуы мүмкін емес.

Имам Ғазали – тәлім алып, тәлім беруді қатты құптаған әрі ғалымдарға құрмет қылған кісі. Кейбір сопылық ағымдарындағы сияқты «Алладан сұрасаң Алла саған береді» деп еңбек қылмай қол қусырып отырмады. Бұған мысал ретінде ғалымның араб тіліндегі «Діни ілімдердің қайта тірілуі» атты еңбегінің «Білім үйретудің артықшылығы» атты бабынан үзінділерді тікелей қазақ тіліне аударып, мысал үшін келтіруді жөн көрдік. Себебі имамның ғылымға деген жігерін, ізденімпаздығын осы мысалдар арқылы айқын көруге болады:

Алланың елшісі (с.ғ.с.) білім иесі, ғалым жайында: «Алла тағала нәбилерден шындықты адамдарға жасырмай жеткізулері үшін уәде алғаны сияқты ғалым адамнан да (білген ғылымын басқаларға үйрету) уәдесін алмайынша білім бермейді», – деген /13, 43/. Басқаша айтқанда, үйренуші ғалым білім алып, ижтihad қылып жатқан кезде алған білімін басқаларға үйретемін деп Аллаға уәде берген болып саналады. Егер ғалым өзінің бойындағы ғылымды сақтаймын дейтін болса, онда ол басқаларды үйретуі қажет. Пайғамбар (с.ғ.с.): «Рас, Ұлы мәртебелі Алла адамдарға білім берген соң оны сол қалпында тартып алмайды, бәлкім, ғұламаның бақилық болуы арқылы ғылымды да кері алып отырады. Әрбір ғалым дүниеден озған сайын онымен бірге ғылымның да бір бөлігі кете барады. Осылайша, тек надан адамдар қалмақ. Олардан бір нәрсе туралы сұрайтын болса, олар білмей жауап береді. Нәтижеде, өзі де адасады, өзгені де адастырады», – деп хабар берген. Келесі хадисте: «Кімде-кім бір ғылымды біліп, кейін оны басқалардан жасырса, Алла ақырет күні оның ауызына оттан жасалған ауыздық кигізеді», – деген (Сандыбаев, 2025:235).

Сондай-ақ Ғазалидің ғылымды үйреніп, оны басқаларға тарату міндеті қаншалықты маңызды болғанын өзінің белгілі шығармасында келтірген. Оны Мұғаз ибн Жәбәл есімді сахабаның тағылым беру мен үйрену турасында айтқан мынадай пікірімен жеткізеді. Бұл жерде Мұғаз ғылымға нақты анықтама берген. «Ғылым үйреніңіздер! Рас, Алла үшін ғылым үйрену – тақуалық. Оны талап ету – құлшылық. Ғылымды оқу – тәсбих айту (Алланы зікір ету), ғылымды іздеу – жиһад (күрес), ғылымды білмейтін адамға үйрету – садақа беру, ғылымды оған лайық адамға беру – Аллаға жақындау» (әл-Ғазали, 1996:201).

Расында да, Ғазалиге сәйкес ғылым – жалғыздық кезде жанындағы серігің, достықта берік жолдасың, қуаныш пен қайғыда ортағың (куәгерің), қиын қыстауда демеушің, жат жерде жүрген уақытта қасындағы бауырың, жәннат жолына жетелейтін шамшырақ. Алла оның арқасында қауымдарды биікке көтеріп, игі іс жолында басқаларды соңынан ертетін басшы, дұрыс жолды көрсетуші мырза етеді (әл-Ғазали, 1987:184).

Сөйтіп, Ғазали бес түйсіктен бөлек жүрек арқылы келген ғылым – ізгілік

үшін дәлел, олардың тарихынан сыр шертеді, қимыл әрекетін көрсетеді; періштелер оның досы болуға ынтызар. Сондықтан олар оны өз қанатымен сипайды. Оған әрбір ылғал мен құрғақ заты тіпті өзендегі жайында, жердегі жыртқыш пен басқа да нығметтер және аспан мен аспан жұлдыздары ол үшін жарылқау тілейді деген ойды алға тартады.

Әдебиеттер

1. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мухаммед әл-Ғазали. (1996). Ихия'у 'улум әд-дин. – Мысыр: Дар әл-Иман, – Т. 3. – 584 б.
2. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. (1976). Әт-Тибри әл-Масбук фи насихат әл-мулук. – Каһира: Мактабату әл-ильм, – 352 б.
3. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. (1987). Мизан әл-Ағмәл. – Дамаск: Әл-Иақин, – 250 б.
4. Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. (1996). Ихия'у 'улум әд-дин. – Мысыр: Дар әл-Иман, – Т. 3. – 525 б.
5. Есім, Ғ. (1994). Фәлсафа тарихы: оқулық-хрестоматия. – Алматы, – 278 б.
6. Имам Әбу Хамид Мұхаммед ибн Мұхаммед әл-Ғазали. (1996). Ихия'у 'улум әд-дин. – Кайр: Мактабату әл-иман. – 1-том. – 325 б.
7. Мағния, М. Ж. (1993). Фәлсафат исламия. – Бейрут – Любнан; Дар әл-Жауад, – 402 б.
8. Машани, А. (1994). Фараби және Абай. – Алматы: Қазақстан, – 188 б.
9. Мотахарри, М. (2004). Философия и Калам. – Алматы: Ғылым, – 378 б.
10. Мужәһид, Х. Т. (1995). Мин Фараби илә Абдулла. – Стамбул, – 355 б.
11. Мұхаммад әл-Бухари Сахих әл-Бухари. (1998). – Кайр: Ан-Нур, – Т. III. – 465 б.
12. Сагадеев, А.В. (1973). Ибн Рушд. – М.: Мысль, – 275 б.
13. Сандыбаев, Ж.С. (2021). Орта ғасыр шығыс философиясындағы басқару мәдениетінің адамгершілік негіздері: монография. – Алматы: Қазақ университеті, – 134 б.
14. Сандыбаев, Ж.С. (2025). Әбу Хамид әл-Ғазалидің «ахлақ» ілімі. – Алматы: «Асыл ЖК» баспасы, – 240 б.
15. Үлкен, З. (1967). Ислам философиясы. – Анкара: Хикмет, – Т. II. – 322 б.

References

1. Esim, G. (1994). Falsafa tarihi: okulik hristomatya. – Almaty, – 278 b.
2. Magnya, M. J. (1993). Falsafat Islamya. – Bayrut-Lubnan: Dar al-jauad, – 402 b.
3. Mashani, A. (1994). Farabi zhane Abay. – Almaty: Kazakhstan, – 188 b.
4. Motaharri, M. (2004). Filosofya i Kalam (Philosophy and Kalam). – Almaty: Gylym, – 378 b.

5. Muhammad al-Buhari Sahih al-Buhari (Sahih al-Bukhari). (1998). – Kairo: An-Nur, – T. III. – 465 b.
6. Muhammad al-Gazali. (1976). At-Tibry al-Masbuq fi nasyhat al-Muluk. – Kairo: Maktubat al-Ilm, – 352 b.
7. Muhammad al-Gazali. (1987). Mizan al-Agmal. – Damask: Al-Yaqin, – 250 b.
8. Muhammad al-Gazali. (1996). Ihya-u Ulum ad-din. – Kahiro: Al-Iman, – T. 1. – 325 b.
9. Muhammad al-Gazali. (1996). Ihya-u Ulum ad-din. – Kahiro: Al-Iman, – T. 3. – 584 b.
10. Muhammad al-Gazali. (1996). Ihya-u Ulum ad-din. – Kahiro: Al-Iman, – T. 2. – 452 b.
11. Mujahid H. T. (1995). Min Farabi ila Abdulla. – Istambul, – 355 b.
12. Sagadeev, A.V. (1973). Ibn Rushd (Ibn Rushd). – M.: Mysl', – 275 b.
13. Sandybayev, Zh. (2021). Ortagasyr shygys filosofiyasındagi basqaru madeniyetinin adamgershilik negizderi: monografiya. – Almaty: Kazak university, – 134 b.
14. Sandybayev, Zh. (2025). Abu Hamid al-Gazalidin «ahalaq» ilimi. – Almaty: Asil ZhK, – 240 b.
15. Ulken, Z. (1967). Islam Felsefesi. (The Philosophy of Islam) – Ankara: Hikmet, – T. II. – 322 b.